

UDK: 336.76

POSLOVNA EKONOMIJA
BUSINESS ECONOMICS

Godina X

Broj II

Str 1–27

doi 10.5937/poseko10-13066

Originalni naučni rad

dr Goran Anđelić¹, vanredni profesor

Univerzitet Edukons Sremska Kamenica – Novi Sad,
Fakultet poslovne ekonomije,

dr Vladimir Đaković², docent

Univerzitet u Novom Sadu,
Fakultet tehničkih nauka,

dr Vilmoš Tot³, vanredni profesor

Univerzitet Edukons Sremska Kamenica – Novi Sad,
Fakultet poslovne ekonomije,

NOVI PRAVCI RAZVOJA ROBNIH BERZI KROZ „PRIZMU” SAVREMENIH STANDARDA*

SAŽETAK: Predmet istraživanja u radu jeste definisanje mesta, uloge i značaja novih koncepata standardizacije u funkciji razvoja robnih berzi, odnosno berzanskog trgovanja robama. Cilj istraživanja jeste dolaženje do niza konkretnih informacija, u praksi testiranih, o mogućnostima unapređenja berzanskog trgovanja robama, odnosno stvaranja uslova za dalju evoluciju robnih berzi, sa posebnim fokusom na stanja i prilike na domaćem tržištu Republike Srbije. Metodologija korišćena u istraživanju obuhvata metode analize, sinteze, eksplorativne i induktivno-deduktivne tehnike. Rezultati istraživanja biće korisni kako akademskoj zajednici za dalja istraživanja u oblasti, tako i kreatorima politika u funkciji kreiranja i implementacije seta mera

¹ goran.andjelic@educons.edu.rs

² v_djakovic@uns.ac.rs

³ vilmos.tot@educons.edu.rs

* Рад је финансијски подржан од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, у оквиру пројекта бр. III47028.

i instrumenata usmerenih ka razvoju robnih berzi i robnog berzanskog trgovanja.

Ključne reči: robne berze, standardi, efikasnost, tržište.

UVODNA RAZMATRANJA

Berze i trgovanje na njima se mogu posmatrati iz različitih aspekata u zavisnosti od toga šta se nalazi u fokusu bavljenja određenim pitanjima. Nesumnjivo, berze predstavljaju jednu od najznačajnijih, ako ne i najznačajniju tržišnu instituciju. Od stanja i prilika na njima, obima trgovanja, broja učesnika, sigurnosti poslovanja, u velikoj meri zavisi i celokupna društveno-ekonomska klima. Veza između dostignutog nivoa društveno-ekonomskog razvoja i stanja i prilika na berzama je potvrđena u velikom broju istraživanja, ali stalno iznova menjajući uslovi tržišnog okruženja pred kreatora politika postavljaju sve veće zahteve u pravcu analiziranja, sagledavanja i testiranja savremenih aspekata berzanskog trgovanja u svetlu efikasnog odgovora na menjajuće uslove okruženja.

U tom smislu, predmet istraživanja u radu jeste sagledavanje, analiziranje i definisanje mesta, uloge i značaja savremenih standarda u procesima evolucije robnih berzi. Dinamični uslovi okruženja, recesione okolnosti na globalizovanom tržištu, su samo neki od faktora koji su iz osnova promenili shvatanje tržišnih odnosa, mesta, uloge i značaja tržišnih učesnika u ovim procesima. Kao imperativ savremenog poslovanja postavlja se zahtev za efikasnijim i transparentnijim funkcionisanjem tržišta, a što za svoju posledicu ima čitav niz aktivnosti usmerenih u tome pravcu. Te aktivnosti obuhvataju celokupne tržišne procese i participante, koji u jedinstvu transakcija na tržištu treba da optimizuju svoju tržišnu poziciju na jednoj i efekte od tržišnog nastupa na drugoj strani. Da bi se ovi ciljevi u praksi mogli i realno ostvariti nužno je tržište i tržišne aktivnosti urediti na sistematizovan i konzistentan način čime se obezbeđuje jednak, pravičan i fer tretman svih učesnika na tržištu i efikasno funkcionisanje. Standardizacija tržišnih procesa i aktivnosti na njima predstavlja optimalan instrument razvoja i kvalitativne i kvantitativne evolucije tržišta i tržišnih odnosa, u smislu da se skupom jasno definisanih i optimalno implementiranih standarda ostvaruju prednosti stabilnog i uredenog tržišnog sistema. Shodno gore iznetom, kao osnovni cilj istraživanja postavlja se dolaženje do kvalitetnih informacija, u praksi valorizovanih, o mogućnostima i pravcima evolucije robnog berzanskog trgovanja i robnih berzi u celosti, a u skladu i tempu sa menjajućim tržišnim okolnostima, sa posebnim fokusom na tržište Republike Srbije.

Berze i berzanski način poslovanja, ali posledično i razmišljanja, nužno nameću zahteve za unifikacijom i sistematizacijom tržišnih procesa i aktivnosti na berzama i istovremeno predstavlja inicijatora razvoja i implementacije različitih standarda u ovu svrhu. Robne berze, kao vrlo specifične tržišne institucije, imaju posebne zahteve po pitanju standardizacije procesa i aktivnosti na njima. Specifičnost zahteva leži u karakteristikama roba kojima se trguje na robnim berzama i potrebi poštovanja jasnih i javnih pravila berzanskog trgovanja (način, vreme i mesto trgovanja). Sama priroda trgovanja na robnim berzama (berzama uopšte) kao nužan preduslov uključivanja nekog tržišnog materijala (robe) na listing robne berze definiše mogućnost njegove visoke standardizacije, odnosno uzorkovanja, čime se nameće i potreba za visokom standardizacijom berzanskog trgovanja i aktivnosti na njima.

Standardizacija kao nužan, kontinuiran proces, ima značajno mesto, ulogu i značaj u procesima trgovanja na robnim berzama. U procesima trgovanja na robnim berzama potrebno je jasno i javno uskladiti i urediti aspekte njihovog funkcionisanja, odnosno odvijanja aktivnosti trgovanja na njima i uslove za prijem i uključivanje roba na listing robnih berzi. U tom smislu, procesi standardizacije na robnim berzama treba da imaju širok obuhvat koji započinje sa jasno i javno opisanim procedurama i tehnologijama trgovanja na robnim berzama uz uključivanje standardizovanih kriterijuma o uključivanju konkretnih roba na listing i trgovanje na robnim berzama.

Osnovna hipoteza postavljena istraživanjem jeste da novi pristupi upravljanju kvalitetom na robnim berzama mogu da kreiraju nove i unaprede postojeće mehanizme njihovog funkcionisanja, koji će sledstveno doprineti kreiranju novih pravaca i mogućnosti njihovog razvoja i standardizacije.

Zahtevi za standardizacijom aktivnosti na robnim berzama imaju širok obuhvat koji se prostire od standardizacije konkretnih roba kojima se trguje na robnim berzama, pa do standardizacije tehnologija trgovanja i uopšte aktivnosti na robnim berzama. Standardizacija u savremenim uslovima poslovanja predstavlja neophodnost i faktor konkurentske prednosti, jer se visokom standardizacijom procesa i aktivnosti na robnim berzama postiže značajna fleksibilnost u njihovom funkcionisanju i stvaraju pretpostavke za uključivanje najšireg sloja i broja potencijalnih učesnika u aktivnosti trgovanja na robnim berzama.

Standardizacijom aktivnosti na robnim berzama pokušava se postići njihova unifikacija i jasno definisanje pravila i procedura, čijom implementacijom će se značajno pojednostaviti i učiniti efikasnijim aktivnosti trgovanja na robnim berzama, čime se stvaraju realne pretpostavke za njihov dalji razvoj i porast obima aktivnosti na njima. Shodno ovoj činjenici, cilj istraživanja jeste dolaženje do konkretnih, u praksi validiranih saznanja o mestu, ulozi i značaju standarda i procesa standardizacije u funkciji razvoja

robnih berzi, odnosno njihovog prilagođavanja dinamičnim uslovima tržišnog okruženja.

Kao posledica menjajućih tržišnih okolnosti nastaje nova paradigma: standardizacija – efikasnost. Efikasnost podrazumeva da se stvari čine na pravi način, pa sledstveno tome efikasno trgovanje na robnim berzama implicira tako koncipiran i implementiran sistem trgovanja koji će omogućiti da se transakcije realizuju na najefikasniji način, odnosno uz minimum troškova, a maksimum korisnosti. U dinamičnim, turbulentnim, recesionim tržišnim uslovima to nije lako ostvariti. Procesi trgovanja na robnim berzama moraju uspešno da odgovore na izazove okruženja, prilagode tehnologije trgovanja i odvijanja aktivnosti na robnim berzama, uz istovremeno maksimiziranje korisnosti za učesnike u transakcijama na robnim berzama. Ne treba iz vida ispustiti ni činjenicu da pored prethodno nabrojanih, robne berze imaju i šire društvene funkcije, tržišnog informisanja i edukacije, pa praćenje efikasnosti trgovanja na robnim berzama mora da uključi i ove okolnosti.

Rad je strukturiran na sledeći način: u uvodu rada prezentovan je predmet i ciljevi istraživanja, kao i pregled stanja u oblasti. U narednom, drugom delu rada analizirana je veza između savremenih koncepata standardizacije i efikasnosti trgovanja na robnim berzama, sa posebnim fokusom na specifične – značajne serije standarda. Potom se istraživanje fokusiralo na druge bitne aspekte standardizacije robnih berzi, menadžerske informacione sisteme, da bi se analiza zaokružila aspektima vezanim sa stanja i prilike u regionu Evropske unije. Na kraju su prezentovana zaključna razmatranja i pregled literature.

SAVREMENI PRISTUPI PROCESIMA STANDARDIZACIJE ROBNIH BERZI

Robne berze i procesi trgovanja na njima podrazumevaju tržišno uređen i javan sistem funkcionisanja, kao i mogućnost validiranja i kvantifikacije očekivanja. Procesi standardizacije upravo treba da omoguće praćenje na sistematizovanim osnovama tokova i procesa trgovanja na robnim berzama, uz istovremeno validiranje i kvantifikaciju očekivanja od ovih aktivnosti. Praksa je potvrdila da se sa optimalno definisanim procedurama, tokovima i pravilima aktivnosti na robnim berzama postiže maksimalna efikasnost trgovanja na njima i što je još značajnije – na vreme se uočavaju kritična mesta u ovim procesima i preduzimaju korektivne aktivnosti. Standardizovani, jasno uređeni i definisani procesi trgovanja na robnim berzama omogućavaju konzistentan i efikasan proces trgovanja na njima, uz istovremenu mogućnost validacije efikasnosti ovih procesa na racionalnim osnovama.

Uporednom analizom robnih berzi na razvijenim i tržištima u razvoju uočava se stalna težnja za daljom standardizacijom aktivnosti na njima, a u funkciji porasta efikasnosti trgovanja. Procesi standardizacije i implementacije sistema kvaliteta u trgovanju i radu robnih berzi predstavljaju nužnost njihovog razvoja i daljeg uključivanja u globalizovanu tržišnu utakmicu, kao i značajnu polaznu osnovu za uspešno praćenje i merenje efikasnosti trgovanja na robnim berzama.

Standardi serije ISO 9000 predstavljaju međunarodni konsenzus o dobrim praksama upravljanja kvalitetom. Preduslov optimalno koncipiranog i sistemski usmerenog sistema upravljanja kvalitetom nužno implicira i primenu standarda serije ISO 9000 čijom primenom se obezbeđuje skup standardizovanih zahteva za sistem upravljanja kvalitetom trgovanja na robnim berzama. Serija standarda ISO 9000 propisuje koje zahteve sistema kvaliteta robna berza mora da ispuni, uz puno poštovanje i uvažavanje specifičnosti trgovanja na robnim berzama. Fleksibilnost poslovnog sistema (u ovom slučaju robnih berzi) koju serija standarda ISO 9000 pretpostavlja i uvažava predstavlja vrlo značajnu okolnost, jer se implementacijom standarda ove serije omogućava kreiranje fleksibilnog sistema kvaliteta trgovanja na robnim berzama, a što je od velike važnosti s obzirom da tehnologija trgovanja na robnim berzama nužno implicira visoke zahteve u pogledu fleksibilnosti njihovog poslovanja na jednoj, i efikasnosti trgovanja na drugoj strani.

Implementacijom serije standarda ISO 9000 u procesima trgovanja na robnim berzama postiže se poboljšanje poslovne sposobnosti i efikasnosti poslovanja, jasna usmerenost na maksimizaciju poslovnih ciljeva i očekivanja učesnika u trgovanju na robnim berzama, postizanje i održavanje stabilnog nivoa kvaliteta trgovanja i funkcionisanja robnih berzi, stvaranje pretpostavki za uključivanje novih učesnika i roba u trgovanje na robnim berzama. Sve ove okolnosti za svoju direktnu posledicu imaju dalji razvoj i standardizaciju robnih berzi, a što kao svoj krajnji efekat ima porast efikasnosti poslovanja na robnim berzama.

Standardi serije ISO 9000 počivaju na setu principa koji jasno opredeljuju spremnost organizacije (robni berzi) ka proaktivnom sistemu kvaliteta čijom implementacijom će se maksimizirati efekti trgovanja na njima i korisnost od učestvovanja u transakcijama na robnim berzama. Naime, robne berze i aktivnosti na njima direktno zavise od spremnosti najšireg kruga potencijalnih učesnika trgovanja na njima da trguju na robnim berzama, u smislu maksimizacije njihove korisnosti. Robne berze zavise od učesnika u trgovanju na njima i shodno tome moraju anticipativno da razumeju i ispunjavaju njihova očekivanja, čak i da teže ka njihovom prevazilaženju. Prednosti koje se očekuju se manifestuju u očekivanom porastu broja transakcija na robnim berzama (kako vrednosno, tako i brojčano), porastu efikasnosti trgovanja i većoj identifikaciji tržišnih participanata sa robnim

berzama. Rukovodeći se principom fokusiranja na tržišne učesnike omogućava se proaktivni pristup tržištu i tržišnim učesnicima, porast fleksibilnosti robnih berzi, anticipacije i prilagođavanje očekivanjima subjekata trgovanja na robnim berzama, obezbeđivanju uravnoteženog pristupa aktivnostima na robnim berzama. Nadalje, postizanje i održavanje sistema autoriteta i odgovornosti na robnim berzama kojim će se kreirati radni ambijent u kome su svi subjekti trgovanja aktivno uključeni u procese upravljanja kvalitetom trgovanja na robnim berzama postiže se kreiranje jasne vizije budućnosti razvoja robnih berzi i robnog berzanskog tržišta uopšte, postavljanje naprednih ciljeva i zadataka u funkcionisanju robnih berzi i odvijanju aktivnosti na njima, ulivanje poverenja tržištu o stabilnosti tržišnog sistema i robnog berzanskog trgovanja, podsticanja tržišne klime i razvoja tržišnih odnosa. Zaposleni imaju vrlo važnu ulogu u optimizaciji svakog poslovnog sistema. Ova okolnost naročito dobija na važnosti u slučaju robnih berzi s obzirom da se radi o tržišnim institucijama vrlo specifičnog sistema poslovanja. Vođenje računa o zaposlenima predstavlja vrlo važnu kariku na putu evolucije robnih berzi i trgovanja na njima. Primena ovog principa u berzansko trgovanje robama pretpostavlja aktivno uključivanje svih subjekata berzanskog trgovanja robama u smislu njihovog proaktivnog odnosa prema ovim aktivnostima, a sa ciljem porasta efikasnosti njihove realizacije. Na ovaj način postiže se porast motivisanosti za obavljanje transakcija na robnim berzama, inovativnost i kreativnost za postizanje tržišnih ciljeva razvoja, shvatanje mesta i uloge tržišnih učesnika u transakcijama na robnim berzama, otvoreno diskutovanje o dilemama i zasedama.

Posmatrajući aktivnosti trgovanja na robnim berzama kao celovite i konzistentne tržišne procese postiže se efikasnija upotreba resursa, smanjenje troškova i maksimizacija koristi. Primenom procesnog pristupa u aktivnostima trgovanja na robnim berzama ostvaruje se sistemsko definisanje aktivnosti potrebnih za ostvarivanje željenih rezultata, uspostavljanje jasnih odgovornosti za realizaciju ključnih aktivnosti na robnim berzama, analiza i merenje ključnih aktivnosti i opredeljenje na ključne faktore berzanskog trgovanja na robnim berzama. Identifikacija i upravljanje povezanim procesima u trgovanju na robnim berzama za svoje efekte ima porast efektivnosti i efikasnosti trgovanja na njima. Sistemski – kontingentno usmeren pristup upravljanju zauzima vrlo važno u evoluciji robnih berzi i trgovanja na njima. Posledice primene ovog principa na robnim berzama ogledaju se u poboljšanju strukture sistema trgovanja na robnim berzama, harmonizaciji ovih procesa, razumevanju međuzavisnosti između pojedinih delova sistema trgovanja na robnim berzama, kontinuiranog unapređenja sistema kvaliteta trgovanja na robnim berzama i proceni i validaciji sistemskih rizika. Stalni cilj robnih berzi treba da bude kontinuirano poboljšanje ukupnih performansi robnih berzi, odnosno usaglašavanje i poboljšanje specifičnosti

na svim nivoima i stalni porast fleksibilnosti trgovanja na robnim berzama. Primenom ovog principa očekuje se stalni rast fleksibilnosti funkcionisanja robnih berzi, stvaranje pretpostavki za uspešno ispunjavanje zacrtanih ciljeva i optimizaciju trgovanja na njima. Fokusom na konkretne činjenice sa jasnim tokovima njihovog pretvaranja u informacije i potom definisanje stavova omogućava se donošenje efikasnih i u praksi primenljivih odluka, čijom implementacijom se postiže maksimizacija korisnosti za učesnike u trgovanju na robnim berzama. Između okruženja i robnih berzi nužno moraju da egzistiraju dinamični, neposredni odnosi sa njihovim okruženjem (internim i eksternim) kako bi se stvorile pretpostavke za proaktivan odnos prema tržišnom okruženju sa ciljem anticipacije tržišnih očekivanja, prilagođavanja procesa trgovanja na robnim berzama u pravcu maksimizacije njegove efikasnosti i što veće valorizacije očekivanja tržišnih participanata od trgovanja na robnim berzama. Principi na kojima počiva standard serije ISO 9000 se međusobno nadovezuju jedan na drugi, obezbeđujući koherentan, sistemski pristup harmonizaciji procesa i aktivnosti u skladu sa serijom ISO 9000.

U tom smislu, standardi serije ISO 9000 predstavljaju nužan faktor u daljem razvoju i standardizaciji robnih berzi, jer se samo celovitim, sistematičnim odnosom prema aktivnostima na robnim berzama može postići maksimizacija efikasnosti procesa trgovanja na robnim berzama, uz istovremenu optimalnu valorizaciju očekivanja najširih tržišnih subjekata, koji se bilo direktno, bilo indirektno, uključuju u aktivnosti trgovanja na robnim berzama. Kao što navode Šuman i dr. (2013), jedan od razloga nedovoljne iskorišćenosti potencijala jeste što se za cilj uspostavljanja sistema kvaliteta po ISO 9001 pre svega postavlja dobijanje sertifikata, koji bi trebalo da kompaniji osigura veći broj unosnijih poslova. Upravo u o voj činjenici leže ključni izazovi na putu potpune i efikasne implementacije sistema kvaliteta ISO 9000.

Standardi serije ISO 14000 predstavljaju skupinu standarda kojima se postavljaju zahtevi za sisteme upravljanja kvalitetom životne sredine i davanje opštih smernica za primenu sistema upravljanja životnom sredinom. Serija standarda ISO 14000 definiše zahteve za upravljanje zaštitom životne sredine čijim ispunjavanjem se omogućava identifikacija i kontrola uticaja aktivnosti na životnu sredinu, poboljšava odnos prema životnoj sredini i implementira sistemski pristup za postizanje ciljeva zaštite životne sredine, uz pružanje dokaza da su zacrtani ciljevi i ostvareni.

Uvažavajući karakteristike, prirodu i specifičnosti trgovanja na robnim berzama, primena standarda serija ISO 14000 ima značajno mesto, ulogu i značaj u standardizaciji trgovanja na robnim berzama. Robe koje su predmet trgovanja na robnim berzama, način njihovog proizvođenja – eksploatacije, transporta, skladištenja i distribucije, u velikoj meri utiče na sistem životne

sredine. Propisujući jasne kriterijume prijema na listing skladištenja, transporta i distribucije roba koje su predmet trgovanja na robnim berzama postižu se značajni posredni efekti na celokupan sistem životne sredine. U tom smislu, procesi standardizacije trgovanja na robnim berzama nužno treba da inkorporiraju smernice i postulate definisane standardima serije ISO 14000, jer se na taj način postižu značajni afirmativni efekti po poslovanje i trgovanje na robnim berzama.

Iako se standardi serije ISO 14000, a zbog prirode trgovanja na robnim berzama, ne mogu direktno inkorporirati u sistem kvaliteta na robnim berzama, njihova primena mora biti posredno uključena u definisanje procesa i aktivnosti koji prate tokove roba koje su predmet trgovanja na njima. U poređnom analizom trgovanja na robnim berzama došlo se do zaključka da se na svim robnim berzama standardi serije ISO 14000 inkorporiraju u pravilnike kojima se reguliše tehnologija prijema roba na listing robnih berzi i trgovanja na njima, uvažavajući činjenicu koja je potvrđena u višedecenijskoj praksi rada robnih berzi da se aktivnosti koje se realizuju na njima multiplikovano diverzifikovano šire na celokupnu društveno-ekonomsku zajednicu, pa tako i na životnu sredinu.

Propisujući kriterijume standardizacije trgovanja na robnim berzama prema ISO 14000 seriji standarda postiže se još jedna vrlo značajna okolnost koja se ogleda u stvaranju realnih preduslova za dalju globalizaciju trgovanja na robnim berzama i uključivanja širokog spektra roba u trgovanje na njima. Moderno organizovan i implementiran sistem kvaliteta na robnim berzama ne može se zamisliti bez inkorporiranih standarda serije ISO 14000. Ova okolnost naprosto predstavlja neminovnost tržišne svakodnevice.

Posebna važnost primene serije standarda ISO 14000 u procesima standardizacije trgovanja na robnim berzama leži i u slanju poruke širokom tržišnom okruženju o visokom nivou društvene svesti i odgovornosti robnih berzi i stakeholdera o potrebi zaštite i brige o životnoj sredini.

HACCP standard predstavlja integrisani sistem kontrole bezbednosti hrane u svim fazama njene proizvodnje i distribucije. Primena HACCP standarda predstavlja osnovni uslov za uključivanje prehrambenih proizvoda na međunarodno tržište. Savremeno globalizovano tržište, nove tehnologije komunikacije, za svoju posledicu imaju sve veće zahteve koje se postavljaju pred robne berze u smislu globalizacije njihovog poslovanja, odnosno omogućavanja trgovanja na robnim berzama koje će u potpunosti omogućiti slobodan protok roba na globalnom nivou. Da bi konkretne robe koje su predmet trgovanja na robnim berzama mogle biti predmet globalizovanog tržišta i međunarodne razmene, neophodno je da pre toga ispune jasne kriterijume vezano za njihova svojstva i karakteristike. U slučaju prehrambenih roba tu se pre svega misli na ispunjavanje kriterijuma propisanih HACCP standardom. Shodno tome, neophodno je da se u

pravilnike robnih berzi kojima propisuju uslovi za prijem pojedinih roba na listing robnih berzi, kao i pravilnike kojima se propisuje tehnologija trgovanja na njima, implementirati kriterijume i zahteve koje postavlja HACCP standard.

Razvoj robnih berzi i trgovanja na njima je u direktnoj međuzavisnosti sa dostignutim nivoom sistema kvaliteta na njima, odnosno uspešnošću primene određenih serija standarda kojima se postiže unilateralni pristup pitanjima značajnim za uključivanje i trgovanje konkretnim robama na robnim berzama.

Uvažavanje kriterijuma propisanih HACCP standardom na robnim berzama vezano za prehrambene (poljoprivredne) robe kojima se trguje na njima značajno doprinosi razvoju trgovanja, s obzirom da se znatno pojednostavljuje sistem kontrole i ujednačenosti kvaliteta roba koje su predmet trgovanja na robnim berzama, optimizuje (skraćuje) vreme prijema na listing i tu robu čini znatno atraktivnijom za trgovanje.

Trendovi globalizacije koji su nužno doveli do internacionalizacije trgovanja na robnim berzama, pred kreatore politika stalno postavljaju sve veće zahteve po pitanju ispunjavanja standarda sistema kvaliteta na robnim berzama i bez pune opredeljenosti za integrisan, moderan sistema kvaliteta na robnim berzama koji će u sebe involvirati sve ključne serije standarda ne može se očekivati ni dalji razvoj, a ni opstanak robnih berzi u budućnosti.

(DRUGI) BITNI ASPEKTI STANDARDIZACIJE ROBNIH BERZI

Robne berze, pored toga što su specifične tržišne institucije (kako po tehnologiji trgovanja, tako i po mestu, ulozi i značaju koji imaju u tržišnim procesima), jesu i pravna lica sa svim karakteristikama koje odlikuje organizacija i upravljanje pravnim subjektima. Zbog specifičnosti koje je potrebno uvažiti i implementirati u kontekstu realizacije aktivnosti trgovanja i uopšte funkcionisanja robnih berzi – organizacija, poslovanje, upravljanje i nadzor nad radom robnih berzi je definisano odgovarajućim zakonskim i podzakonskim propisima, uz napomenu da se segmenti njihove organizacije i rada koji su uobičajeni i karakteristični za sva pravna lica – institucionalno uređuju propisima kojima se uređuju preduzeća. Zbog ovih okolnosti, pitanja organizacije i upravljanja robnim berzama moraju uspešno da odgovore i uvažavaju izazove koje berzansko trgovanje robama podrazumeva, uz istovremeno uvažavanje činjenice da su robne berze posebne tržišne institucije i da upravo ta posebnost čini atraktivnom trgovanje na njima.

Pristupi organizaciji i upravljanju robnim berzama variraju od regiona do regiona, odnosno od zemlje do zemlje, ali su posledice globalizovanih

tendencija i shodno tome uključivanje robnih berzi na globalizovano tržište dovele do toga da se pred sisteme organizovanja i upravljanja robnih berzi postavljaju sve veći zahtevi za njihovom standardizacijom, kako bi se mogla ostvariti internacionalizacija trgovanja na robnim berzama, proširivanje tržišnog prostora i broja tržišnih učesnika u trgovanju na njima. Zahtevi za standardizovanim pristupima organizovanju i upravljanju robnim berzama i trgovanjem na njima predstavljaju nužnost savremenog poslovnog ambijenta, jer ukoliko se želi postići dalji razvoj robnog berzanskog tržišta (kako po širini, tako i po dubini) neophodno je omogućiti unilateralan pristup i način realizovanja trgovinskih transakcija na robnim berzama različitih regiona, odnosno zemalja. Na taj način postiže se još jedna značajna prednost koju globalizovana tržišta pružaju, a to je mogućnost trgovanja na različitim robnim berzama, sa različitim robama, na identičan način i po identičnim pravilima trgovanja. Ove okolnosti značajno doprinose pojednostavljenju transakcija na robnim berzama i uključivanju najšireg sloja potencijalnih tržišnih učesnika u ove aktivnosti.

Standardizacija organizacije i upravljanja na robnim berzama je usmerena u nekoliko pravaca, odnosno sveobuhvatna je i celovita. Ona nužno mora da obuhvati pitanja institucionalnog organizovanja robnih berzi, definisanja njenih organa, subjekata odgovornosti, linija autoriteta i odgovornosti. Takođe standardizacijom moraju da budu obuhvaćena i pitanja prijema na listing i uređenja tehnika trgovanja na robnim berzama. Jednom rečju, procesi standardizacije moraju da uključe sve aspekte funkcionisanja robnih berzi i njihov uticaj na eksterno i interno okruženje. Najefikasniji način kako je ove aktivnosti u praksi moguće realizovati jeste formulisanjem i implementacijom konzistentnog, visoko standardizovanog sistema kvaliteta na robnim berzama kojim bi se u potpunosti regulisala i uredila sva značajna pitanja za funkcionisanje robnih berzi i omogućilo njihovo aktivno uključivanje u globalizovanu tržišnu utakmicu.

Pojam lota trgovanja, kao standardizovanog uzorka robe kojim se trguje na robnoj berzi predstavlja standardizovani izraz jedinice kvaliteta i kvantiteta robe koja je zaprimljena na listing. U slučaju robnih berzi i trgovanja različitim robama standardizacija lota trgovanja ima veliku važnost za efikasno trgovanje na njima.

Razvojem tehnologija proizvodnje, skladištenja, transporta različitih roba, mehanizama napredne kontrole kvaliteta i kvantiteta, omogućeno je kreiranje standardizovanih lotova konkretnih roba koji predstavljaju optimalan uzorak robe kojom se trguje na robnim berzama. Savremene tehnologije su omogućile kako razvoj metoda i tehnika za visoko standardizovanje lotova trgovanja, tako i prilagođavanje tehnologija trgovanja na robnim berzama ovim izmenjenim okolnostima. Posledica toga jeste da je danas moguće govoriti o standardizovanim lotovima roba kojima se trguje na

robnim berzama u globalizovanim okvirima, bez obzira gde se zaista te konkretne robe fizički nalazile.

Od samih početaka berzanskog trgovanja robama pitanje prijema konkretnih roba na listing i potom u trgovanje na robnim berzama je bilo vrlo značajno i često je nemogućnost standardizacije neke robe predstavljala otežavajuću okolnost njenog prijema na listing. Savremene tehnologije su u velikoj meri uspešno prevazišle ove okolnosti, tako da se danas trguje najširim spektrom roba, čak i onim robama za koje je do pre samo nekoliko decenija bilo nezamislivo da mogu biti predmet trgovanja na robnim berzama zbog njihovih karakteristika i nemogućnosti njihovog uzorkovanja-standardizovanja. Standardizacijom lota trgovanja postiže se značajno povećanje broja roba kojima se može trgovati na robnim berzama, trgovanje na njima se pojednostavljuje i čini efikasnijim, uz istovremeno povećanje zaštite svih učesnika u trgovanju. Ove okolnosti predstavljaju veliki napredak u razvoju berzanskog trgovanja i u narednom periodu primenom novih tehnologija i saznanja je realno očekivati dalji porast mogućnosti visoke i specifične standardizacije lotova trgovanja na robnim berzama, kako po pitanju količine, tako i kvaliteta, čime će se značajno proširiti kvantum roba kojima se može trgovati na robnim berzama, a samim tim i robno berzansko tržište.

Jedna od najznačajnijih karakteristika berzanskog trgovanja jeste mesto trgovanja kao prostor na kome se realizuju transakcije na berzama. U slučaju robnih berzi pitanje mesta trgovanja ima posebnu dimenziju, s obzirom da se na njima trguje robama promptno i na termin. Razvojem internet komunikacija i novih tehnologija pitanje mesta trgovanja je relativizovano, ali to ne znači da i dalje mesto trgovanja na predstavlja jednu od ključnih karakteristika berzanske trgovine. Razlika je samo u tome što se danas pod mestom trgovanja smatra virtuelni prostor u okviru koga se susreće ponuda i tražnja za robama koje su predmet trgovanja i da je danas moguće praktično trgovati sa bilo kog mesta na zemljinoj kugli na bilo kojoj robnoj berzi pod pretpostavkom da se poseduje internet konekcija i da su ispunjeni uslovi za uključanje u trgovanje propisani od strane konkretne robne berze. Suštinski danas, u savremenim tržišnim uslovima, može se govoriti o visokostandardizovanom, virtuelnom mestu trgovanja na robnim berzama, uz jasno razdvajanje fizičkog prisustva učesnika u trgovanju na robnim berzama od samih robnih berzi. Danas tehnologija trgovanja na robnim berzama funkcioniše putem elektronskih platformi za trgovanje u okviru kojih i na kojima se kotira ponuda i tražnja za različitim robama kojima se trguje promptno i na termin. Elektronske platforme za trgovanje na robnim berzama danas predstavljaju visokostandardizovano mesto trgovanja u okviru koga se realizuje trgovanje na robnim berzama. Njihovim daljim razvojem i standardizacijom se stvaraju realne pretpostavke za kreiranje jedinstvene globalizovane elektronske

platforme za trgovanje na robnim berzama, koja bi u potpunosti implementirala i uvažila pretpostavke na kojima počiva globalizovano svetsko tržište i istovremeno omogućilo uključivanje u aktivnosti na robnim berzama najširem krugu potencijalnih učesnika. Razvojem elektronskih virtuelnih platformi za trgovanje na robnim berzama ne samo da je postignuta unifikacija mesta trgovanja na robnim berzama uz puno uvažavanje savremenih tehnoloških dostignuća, nego je i načinjen značajan korak u pravcu daljeg razvoja i standardizacije robnih berzi.

S obzirom na to da berzansko trgovanje podrazumeva trgovanje na bazi uzoraka predmeta trgovanja, to bi u slučaju robnih berzi značilo da se na njima trguje na bazi uzoraka roba koje su predmet trgovanja. U tom smislu, standardizacija uzoraka berzanskih roba kojima se trguje na njima i javno saopštavanje karakteristika tih uzoraka od velike je važnosti ne samo za bukvalno uključivanje tih roba na listinge robnih berzi, nego i zbog slanja informacija tržištu o karakteristikama roba kojima se trguje.

Standardizacija uzoraka berzanske robe predstavlja neophodnost za berzansko trgovanje robama i nužan preduslov trgovanja robama na robnim berzama. Razvoj robnih berzi ne može se zamisliti bez porasta broja predmeta trgovanja na njima, kako u vrednosnom, tako i u količinskom smislu. Da bi to bilo moguće potrebno je stalno težiti ka što većem uključivanju roba u trgovanje na robnim berzama, odnosno potrebno je težiti raznovrsnosti tržišnih materijala kojima se trguje na robnim berzama (u slučaju robnih berzi misli se na različite robe kao tržišne materijale). To nije moguće ostvariti bez visoke standardizacije berzanskih roba koje su predmet trgovanja na robnim berzama i stoga se može zaključiti da se bez celovitog i sistemskog pristupa pitanjima standardizacije uzoraka berzanskih roba ne može očekivati razvoj robnih berzi u budućnosti.

Tržišno informisanje i komuniciranje predstavljaju osnov tržišnosti i tržišnih odnosa. Bez optimalnih sistema tržišnog informisanja i komuniciranja ne može se zamisliti stabilno i razvijeno tržište. U slučaju robnih berzi i njihovog funkcionisanja ova pitanja dobijaju posebno na značaju, između ostalog i zbog činjenice da robne berze imaju i funkciju tržišnog informisanja.

Pravila komuniciranja na tržištu podrazumevaju uređeni set pretpostavki, okolnosti i načina razmene informacija od značaja za uspešno realizovanje trgovanja na robnim berzama. U tom smislu, robne berze treba da kreiraju takve tehnologije trgovanja na njima koje će omogućiti razmenu pravovremenih, tačnih, pouzdanih, proverljivih informacija u realnom vremenu. Sistem komuniciranja treba da bude dvosmeran, kreiran na principu povratnih sprega i mora da bude u skladu sa tehnologijom trgovanja na robnoj berzi. Standardizacija pravila komuniciranja u savremenim uslovima pretpostavlja kreiranje odgovarajućih softverskih paketa čijom primenom će se postići efikasna komunikacija između subjekata robnog berzanskog

trgovanja u realnom vremenu i međusobna komunikacija sa drugim tržišnim učesnicima.

XXI vek jeste vek primene novih tehnoloških saznanja, široke implementacije savremenih pristupa komuniciranju i razmeni informacija. Robne berze predstavljaju značajnu kariku u ovim procesima i stoga nužno moraju da kreiraju sisteme komuniciranja kojima će se postići dalja diverzifikacija trgovanja na robnim berzama, kako po pitanju roba kojima se na njima trguje, tako i pitanju učesnika u trgovanja na robnim berzama, uz istovremenu harmonizaciju i usaglašavanje sa globalizovanim aspektima tržišnog komuniciranja. Na taj način, sistemi i pravila komuniciranja će biti u funkciji proaktivnog odnosa robnih berzi prema promenama internog i eksternog okruženja i doprineće njihovom daljem razvoju i uključivanju u globalizovanu tržišnu utakmicu.

Funkcija robnih berzi, kao specifičnih tržišnih institucija, ne odnosi se samo na omogućavanje trgovanja raznim robama u skladu sa postulatima berzanskog trgovanja, nego pored ove funkcije robne berze imaju i druge značajne tržišne, odnosno šire društvene funkcije. Dve najznačajnije, pored prethodno navedene, jesu funkcije tržišnog informisanja-izveštavanja i edukacije. Jedinštvom ove tri funkcije robne berze ispunjavaju svoju širu društvenu funkciju, u smislu ne samo bukvalnog učesnika u tržišnim procesima, nego i tržišne institucije koja treba da utiče na razvoj tržišta i tržišnosti uopšte.

Aspekt berzanskog informisanja/izveštavanja predstavlja vrlo značajan segment berzanskog poslovanja i zadataka, s obzirom na to da je jedna od osnovnih pretpostavki tržišnosti transparentnost i javnost aktivnosti koje se na njima odigravaju. U tom smislu, robne berze imaju zadatak da u realnom vremenu omogućavaju svim zainteresovanim tržišnim učesnicima pristup pravovremenim, ažurnim, proverljivim i tačnim tržišnim informacijama o svim bitnim aspektima berzanskog trgovanja. Da bi uspešno mogle ispuniti ove zadatke, koje u savremenim, dinamičnim i globalizovanim tržišnim okolnostima nije nimalo lako ostvariti, robne berze nužno moraju svoje aktivnosti, tehnologije trgovanja i sistem izveštavanja međusobno u potpunosti da usklade i harmonizuju u jedinstvenu i konzistentnu celinu, na način da se u realnom vremenu obezbeđuje dostupnost tržišnim informacijama. U tu svrhu je svojevremeno, između ostalog, i razvijen sistem berzanskih indeksa, kao ponderisanog proseka ostvarenih tržišnih cena u trgovanju na robnim berzama u toku jednog trgovačkog dana, sa ciljem da se kreiranjem jedinstvenog pondera omogući efikasan uvid u aktuelne tržišne prilike na tržišnom segmentu koji „pokrivaju” aktivnosti na konkretnoj robnoj berzi. Evolucijom trgovanja na robnim berzama, porastom broja tržišnih materijala i učesnika u trgovanju na njima, stalno se iznova povećavaju zahtevi i očekivanja koji se postavljaju pred robne berze u smislu berzanskog

izveštavanja. Robne berze moraju na kontinuiranim osnovama da unapređuju sisteme tržišnog izveštavanja u pravcu njihove dalje analitičnosti i istovremeno sveobuhvatnosti, dostupnosti u realnom vremenu 24/7 najširem krugu tržišnih učesnika na globalnom nivou. Razvoj internet tehnologija i softverskih paketa omogućio je napredne tehnike prikupljanja, analitike i prezentacije informacija o aktivnostima, stanjima i prilikama na robnim berzama. U velikom obimu dostupnih podataka bilo je nužno kreirati i razviti sistem berzanskog izveštavanja kao visokostandardizovani podsistem celovitog sistema kvaliteta na robnim berzama, koji će predstavljati sastavni deo jedinstvenog sistema kvaliteta na njima.

Standardizacija izveštavanja na robnim berzama treba da odgovori na izazove savremenog okruženja. Ovi izazovi proizilaze iz značajnog porasta predmeta trgovanja (roba) kojima se promptno i na termin trguje na robnim berzama, kao i porasta najšireg kruga učesnika u ovim transakcijama. Uspešno obuhvatanje i uključivanje svih aspekata tržišnih okolnosti u sistem izveštavanja na robnim berzama implicira primenu najnovijih trendova komunikacija i tehnologija, uz istovremeno uvažavanje specifičnih okolnosti koje prate robno berzansko trgovanje. Standardizacija izveštavanja na robnim berzama ne podrazumeva samo standardizaciju formiranja i prezentovanja berzanskih indeksa, nego celokupnog seta informacija koje su relevantne za uspešno opisivanje stanja i prilika na konkretnom robnom tržištu.

U poređnom analizom robnih berzi (kako na razvijenim tržištima, tako i na tržištima u razvoju) uočava se jedinstven pristup ovim pitanjima, u smislu kreiranja indeksa robnih berzi, sistema prezentacije tržišnih informacija putem interneta i sistema javnog izveštavanja. U narednom periodu potrebno je posvetiti posebnu pažnju unifikaciji berzanskih indeksa (možda čak i kreiranju robnih berzi regiona, pa samim tim i indeksa robnih berzi regiona), daljoj globalizaciji dostupnosti informacija o robnim tržištima, a sve sa ciljem kreiranja jedinstvenog globalizovanog robnog tržišta. Praktično gledano, nove tehnologije omogućavaju kreiranje takvog tržišta, tržišni učesnici iskazuju spremnost za globalizacijom robnog trgovanja u bukvalnom smislu te reči, jedino se stiče utisak da kreatori politika još uvek nisu spremni na takav korak.

Berzansko izveštavanje na robnim berzama se u praksi manifestuje u vidu nekoliko specifičnih pojava, i to:

- a) berzanskim indeksima,
- b) prezentovanjem tržišnih informacija o aktuelnim aspektima stanja i prilika na robnom tržištu (kako u kontinuitetu, tako i po zahtevu tražilaca),
- v) publikovanjem različitih sredstava javnog informisanja (glasila, bilteni i slično),
- g) aktivnostima usmerenim u pravcu razvoja i podizanja svesti javnosti o potrebi razvoja tržišta i tržišnih odnosa (aspekt edukacije).

Uspešnim kombinovanjem različitih aspekata izveštavanja i njihovom visokom standardizacijom i izveštavanjem značajno se podiže nivo efikasnosti robnih tržišta, njihova likvidnost, širina i dubina, čime se doprinosi daljem razvoju i standardizaciji robnih berzi i trgovanja na njima.

MENADŽMENT INFORMACIONI SISTEM (MIS) – NUŽAN ASPEKT STANDARDIZACIJE NA ROBNIM BERZAMA

Dinamizam promena, globalizovane tendencije, sve veća očekivanja tržišnih učesnika u smislu maksimizacije efekata od nastupa na tržištu, recesione okolnosti prisutne poslednjih nekoliko godina, za svoju posledicu imaju sve veće zahteve i očekivanja od svih tržišnih participanata, pa tako i od robnih berzi. Poslednjih nekoliko decenija robne berze i berzansko trgovanje robama su u pravom smislu doživele (r)evoluciju. Promena tehnologije trgovanja (prelazak na virtuelno trgovanje), porast broja roba koje su predmet trgovanja na robnim berzama, globalizacija tržišta, menjanje navika i očekivanja, razvoj novih poslova na robnim berzama (tzv. *egzotični* terminski poslovi) i slično, samo su neke od okolnosti koje su postavile i postavljaju pred sve tržišne učesnike stalno nove i veće zahteve za fleksibilnošću, proaktivnim pristupom, reagovanjem u realnom vremenu. Ispuniti ove zahteve uz istovremeno maksimiziranje korisnosti učesnicima u trgovanju na robnim berzama nije nimalo lak zadatak. Pred robne berze kao specifične tržišne institucije su se postavili novi izazovi za adaptabilnošću na izmenjene trendove i okolnosti, ali uz nužnost poštovanja osnovnih berzanskih principa.

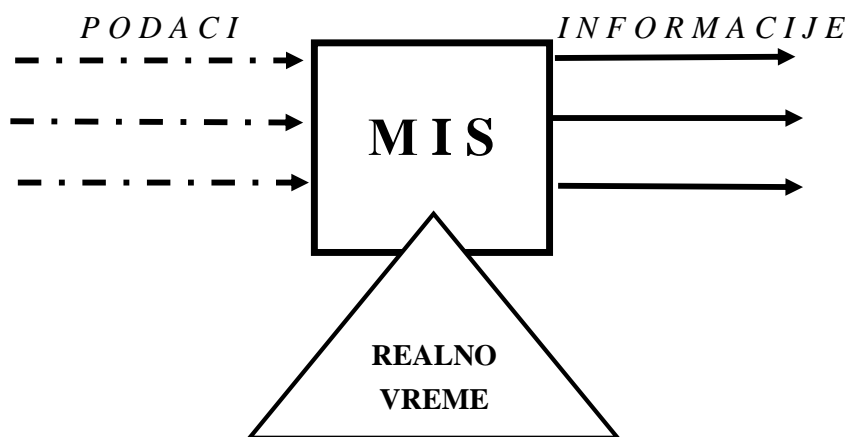
Pomiriti ove zahteve u praksi se pokazalo kao izazovan zadatak koji mnogi kreatori politika nisu na vreme prepoznali, preduzeli aktivnosti i učinili konkretne akcije. Ovo poslednje je naročito karakteristično za robne berze zemalja u razvoju (tranzicione ekonomije) koje nisu na vreme uočile promene trendova i okolnosti na tržištu, promene navika i očekivanja tržišnih učesnika, a to je sve za svoju posledicu imalo značajnu devastaciju njihovih aktivnosti i mesta, uloge i značaja na tim tržištima. Robne berze razvijenih tržišno uređenih ekonomija su u najvećem broju slučajeva na vreme uočile nove trendove i započele su sa aktivnostima menjanja, prilagođavanja novim tržišnim okolnostima i te aktivnosti još uvek traju. Globalna kriza i recesija koja je usledila od pre nekoliko godina je iznova postavila nove izazove pred kreatore politika robnih berzi, tako da procesi njihovog menjanja i prilagođavanja ne samo da još uvek traju, nego doživljavaju i svoj maksimum.

Dinamične tržišne okolnosti i tendencije, kao i razvoj novih tehnologija koje su omogućile primenu računarskih tehnologija u najširem segmentu ljudskih aktivnosti (pa tako i poslovnih) su doprinele menjanju svesti pojedinaca o načinima prikupljanja, selekcije, analize, upotrebe i

prezentovanja informacija koje dolaze iz okruženja. Menadžerski informacijski sistemi su u toku poslednje dve decenije doživeli svoju punu afirmaciju kao „alatke” savremenog čoveka u svakodnevnim poslovnim aktivnostima. Njihova primena omogućila je brže, lakše, efikasnije, pouzdanije, pravovremeno, donošenje i implementiranje poslovnih odluka na bazi skupine kvalitetnih, pravovremenih, proverljivih, u praksi testiranih informacija. Paralelno sa njihovom punom afirmacijom menja se i tehnologija trgovanja na robnim berzama u skladu sa razvojem internet tehnologija (prelazak na virtuelno trgovanje) i posledica toga jeste da su robne berze (i berze uopšte) predstavljale jednu od prvih tržišnih institucija – poslovnih sistema koje su uvidele važnost, perspektive, mogućnosti i prednosti od primene menadžerskih informacijskih sistema u svakodnevnom poslovanju. U tu svrhu na robnim berzama razvijenih tržišnih ekonomija su razvijeni menadžerski informacijski sistemi koji uvažavaju specifičnosti konkretnih robnih berzi, roba i tržišta koje one obuhvataju, na način da omoguće svim učesnicima u trgovanju na robnim berzama, kao i menadžmentu robnih berzi da na najoptimalniji način obavljaju aktivnosti na robnim berzama.

Mehanizam funkcionisanja MIS-a u praksi se može predstaviti na sledeći način (slika 1):

Slika 1.– Mehanizam funkcionisanja MIS-a

Izvor: Autori

Danas se može govoriti o standardizovanim MIS paketima koji su prilagođeni specifičnim zahtevima koje berzansko trgovanje robama podrazumeva i koji uspešno odgovaraju na specifičnosti robnog berzanskog poslovanja, uz istovremeni doprinos daljoj standardizaciji poslovanja i trgovanja na robnim berzama u pravcu njihovog optimalnog funkcionisanja.

Menadžerski informacijski sistemi kreirani i implementirani na robnim berzama nužno moraju da usklade specifičnosti trgovanja na robnim berzama sa očekivanjima tržišnih učesnika od trgovanja na njima, uz puno uvažavanje berzanskih uzansi i karakteristika robnih berzi. To je moguće ostvariti jedino kreiranjem standardizovanih MIS paketa koji će na optimalnim osnovama predstavljati sponu svih aktivnosti i učesnika u trgovanju na robnim berzama.

USAGLAŠAVANJE SAVREMENIH KONCEPATA STANDARDIZACIJE ROBNIH BERZI SA KRITERIJUMIMA EVROPSKE UNIJE

O Evropskoj uniji, njenom organizovanju, svrsi, institucionalizaciji, članovima, aktivnostima u okviru nje, odnosima sa drugim unijama, organizacijama i savezima se može baviti iz više uglova, odnosno pravaca. U kontekstu razvoja tržišta i tržišnih odnosa Evropska unija ima veliki značaj jer pretpostavka njenog nastajanja i funkcionisanja jeste ideja o zajedničkom tržištu, bez barijera, potpuno fleksibilnom i „fluidnom”, koje će omogućiti slobodan protok ljudi, kapitala i roba. U tom smislu, Evropska unija predstavlja instituciju negovanja tržišta i njegovog povezivanja u jedinstveno tržište evro zone u svim tržišnim oblicima, pa tako i u slučaju robnog tržišta. Sama ideja Evropske unije podrazumeva postojanje harmonizovanog, jedinstvenog tržišta evro zone koje će omogućiti maksimalno efikasan sistem trgovanja, razmene informacija i ideja. Da bi se to zaista moglo u praksi i ostvariti bilo je neophodno definisati sistem standarda u domenu organizovanja, regulisanja, funkcionisanja tržišta evro zone (u svim njegovim pojavnim oblicima) kojima će se stvoriti institucionalne pretpostavke za povezivanje regionalnih tržišta u jedinstveno tržište evro zone. Naravno, polazna pretpostavka bez koje se ne bi moglo ni započeti sa procesima harmonizacije i standardizacije tržišta evro zone jeste bila načelna spremnost svih subjekata-zemalja aktivnih nosilaca ovih aktivnosti o kreiranju jedinstvenog tržišnog prostora evro zone.

Procesi harmonizacije i standardizacije robnih tržišta u okviru evropskog tržišnog prostora su od samog početka stvaranja i funkcionisanja jedinstvenog tržišta evro zone predstavljali jedan od ključnih oslonaca na kojima se u materijalnom i u institucionalnom smislu temeljila pretpostavka o regionalnom povezivanju tržišta evropskog prostora. Da bi ti procesi zaista u praksi mogli doživeti svoju punu valorizaciju bilo je potrebno ispuniti nekoliko pretpostavki koje se ogledaju u ponajpre spremnosti tržišnih učesnika za povezivanje, potom je bilo nužno definisati osnovne principe povezivanja (formalno definisati i institucionalno urediti način organizovanja, funkcionisanja, tehnologije trgovanja i nadzora nad jedinstvenom robnim

tržištem evro zone i učesnika na njemu), a zatim prilagoditi regulative zemalja članica sa standardizovanom regulativom Evropske unije u toj oblasti. Tek nakon ostvarivanja svih ovih pretpostavki moglo se i u funkcionalnom smislu pristupiti kreiranju jedinstvenog robnog tržišta evro zone i povezivanju učesnika u sistemu trgovanja na robnim berzama evro zone. Pa ipak, ovi procesi se nisu odvijali željenom dinamikom, uz, na momente, vrlo jasna odstupanja od planiranih aktivnosti. Naime, sami procesi harmonizacije i usaglašavanja propisa zemalja članica sa standardima Evropske unije u oblasti su tekli i protiču relativno glatko, ali izazovi su nastajali i nastaju u trenucima konkretnih aktivnosti u smeru operativnog, funkcionalnog prilagođavanja regionalnih robnih tržišta jedinstvenom robnom tržištu evro zone. To je, na kraju krajeva, i osnovni razlog zašto i danas još uvek na tržištu Evropske unije postoji više robnih berzi u zemljama članicama, koje i dalje funkcionišu pre svega kao regionalne robne berze, iako je institucionalna regulativa ovih zemalja po pitanju robnih berzi i sistema trgovanja na njima usaglašena sa standardima Evropske unije u oblasti.

U jednom trenutku na putu evolucije regionalnih robnih tržišta ka jedinstvenom evropskom robnom tržištu, kada je postalo očigledno da je to proces koji neće biti ni lak, a ni vremenski kratak, standardi Evropske unije su se pre svega fokusirali na definisanje harmonizovanog sistema robnih berzi i robnih tržišta zemalja članica, uz očekivanje da će tokom vremena tako visoko usaglašeni i harmonizovani sistemi robnih berzi i robnih tržišta zemalja članica sami po sebi prerasti u jedinstveno robno tržište i robnu berzu. Naprosto, došlo se do zaključka da zemlje članice još uvek nisu spremne da se u potpunosti „odreknu” svojih regionalnih-nacionalnih robnih tržišta i robnih berzi, pa je napravljen kompromis. Kompromisom je postignut zaista visok stepen harmonizacije robnih tržišta zemalja članica evro zone, čime je omogućen slobodan protok robe i kapitala između pojedinih regionalnih tržišta, uz istovremenu mogućnost zadržavanja nekih, njima važnih, regionalnih osobenosti. Danas se ne može govoriti o jedinstvenom robnom tržištu Evropske unije, ali se zato može govoriti o uređenim regionalnim robnim tržištima koja su visoko harmonizovana standardima Evropske unije, među kojima se, upravo zahvaljujući ovoj činjenici, u praksi ostvaruje zavidan nivo povezanosti između učesnika u sistemima trgovanja na robnim berzama pojedinih zemalja članica. Da bi se postigla puna efikasnost sistema trgovanja na robnim berzama u okviru Evropske unije potrebno je težiti ka formiranju jedinstvenog robnog tržišta evro zone sa jedinstvenom robnom berzom, na kojoj, i u okviru koje, će se odvijati transakcije trgovanja robama na nivou Evropske unije. To jeste cilj koji zahteva još dosta rada i aktivnosti, pre svega u pravcu dalje harmonizacije i standardizacije robnih tržišta evro zone ka jedinstvenom robnom tržištu, čijim kreiranjem će se postići puna povezanost svih tržišnih učesnika i maksimalna efikasnost u trgovanju.

Procesi i trendovi globalizacije, sve veća očekivanja i zahtevi koji se postavljaju pred tržišne učesnike u smislu maksimizacije efekata od poslovnih aktivnosti, razvoj novih tehnologija, virtuelnog trgovanja, su samo neke od okolnosti koje su dovele do potrebe za visokom standardizacijom, harmonizacijom, tržišta i tržišnih odnosa. Posledice toga jesu aktivnosti usmerene na povezivanje lokalnih i regionalnih tržišta, kako bi se protok kapitala, roba i informacija učinio što efikasnijim. Sve ovo se čini iz razloga maksimiziranja efekata od aktivnosti trgovanja, u smislu pojednostavljenja tržišnih transakcija i samim njim njihove veće efikasnosti.

Ovi procesi nisu zaobišli ni robna tržišta i robne berze kao njihove tipične institucije. Danas se još uvek može govoriti samo o savezima robnih berzi različitih nivoa (lokalni, regionalni i internacionalni) i efikasnom povezivanju u nekim aspektima njihovog delovanja. Najprisutniji vid kreiranja saveza robnih berzi jeste po pitanju razmene i prezentovanja tržišnih informacija. Obično se efektivno postojanje ovog saveza na robnim tržištima očituje kroz razmenu tržišnih informacija u realnom vremenu o bitnim aspektima tržišnih prilika i okolnosti na njima, vrednostima indeksa robnih berzi i slično. Sledeći modalitet kreiranja saveza robnih berzi jeste njihovo funkcionalno povezivanje u pravcu kreiranja jedinstvenog robnog tržišta, a samim tim i jedinstvenog berzanskog indeksa. U dosadašnjoj praksi to se najčešće realizovalo kroz kreiranje jedinstvenih platformi za trgovanje u okviru robnih berzi kojima se zapravo institucionalno kreirao poseban – zajednički segment robnog tržišta. Na žalost, ovaj koncept u praksi do sada nije pružio optimalne rezultate.

Ipak, bez obzira na vrlo često nespremnost robnih berzi da kreiraju saveze na različitim nivoima (lokalni, regionalni, internacionalni), razvoj standardizacije i koncepta *TQM (Total Quality Management)* koji objedinjuje koncept totalnog sistema kvaliteta, procesne kontrole, obezbeđenja i unapređenja kvaliteta, dovodi do nužnosti njihovog povezivanja. Stepem i dinamika povezivanja robnih berzi mora da prođe svoj evolutivni put, tako da se već danas govori o funkcionalnom povezivanju robnih berzi prema aspektima razmene tržišnih informacija, harmonizacije i standardizacije tehnologija trgovanja na njima i prijema tržišnih materijala na listing. To je tek početak. Iskustveno posmatrano, od nečega se uvek mora početi, a procesi promena su uvek zahtevni i očekivanja korisnika su velika, pa je sasvim logično da postoji i izvestan nivo otpora promenama koje predstavljaju nužnost. Bitno je akcentirati još jednu vrlo značajnu okolnost, a to je da zahtevi koje procesi standardizacije i TQM-a postavljaju pred robne berze podrazumevaju i zahtevaju značajno angažovanje finansijskih sredstava, pa je i to jedan od razloga koji će direktno doprineti kreiranju saveza između robnih berzi na regionalnom i internacionalnom nivou.

Berzanski način poslovanja u sebe uključuje čitav niz aktivnosti koje su usmerene na maksimizaciju korisnosti učesnicima u trgovanju na njima i potom šire društveno-ekonomske zajednice. Berze, pa samim tim i robne berze, šire posmatrano zapravo predstavljaju specifične uslužne organizacije koje imaju zadatak da obezbede trgovanje na najoptimalnijim i najefikasnijim osnovama. Ispuniti ovaj zadatak nije nimalo lako, pa je to razlog zašto se pred berze stalno iznova postavljaju novi zadaci u pravcu njihovog prilagođavanja izmenjenim tržišnim okolnostima i očekivanjima. Robne berze u svetlu ispunjavanja ovih zadataka imaju dodatne izazove koji svoje poreklo vuku iz činjenice da sa na njima trguje robama koje su vrlo zahtevne kao berzanski tržišni materijal.

Robne berze moraju uspešno da balansiraju između potreba i zahteva tržišta na jednoj i očekivanja tržišnih učesnika na drugoj strani, pritom stalno vodeći računa o poštovanju postulata na kojima počiva berzansko trgovanje. Lanac usluga berzanskog poslovanja predstavlja jedinstveni set aktivnosti, pravila, procedura, tehnika i instrumenata, kojima se jasno i javno opisuje celokupan proces odvijanja aktivnosti na robnim berzama koji nužno mora da usmeren prema tržištu. Robne berze ne postoje zarad sebe samih, nego postoje zbog tržišta, tržišnih učesnika, pa je samim tim njihova funkcija i poslovanje visoko zavisno od stanja, prilika i očekivanja tržišta i samih tržišnih učesnika.

Lanac usluga u berzanskom trgovanju treba da predstavlja materijalnu valorizaciju očekivanja tržišta i tržišnih učesnika o efektima njihovog trgovanja i rada robnih berzi. U praksi to nije lako ostvarivo, naročito zbog činjenice da danas govorimo o globalizovanom, dinamičnom, recesionim tržištu, na kome su očekivanja tržišni učesnika visoko postavljena. Lanac usluga u berzanskom trgovanju mora da bude integrisani deo celovitog sistema kvaliteta na robnim berzama, da u sebi implementira sve aktivnosti robnog berzanskog trgovanja. Prijem roba na listing, kotacija, evidencija, tržišno informisanje, trgovanje i edukacija su najosnovniji elementi lanca usluga u savremenoj berzanskoj trgovini. Specifičnosti pojedinih robnih tržišta i roba kojima se na njima trguje mogu dovesti do proširivanja ovog lanca usluga, ali nikako do njegovog smanjivanja. Njegova standardizacija u smislu jasnog definisanja i usaglašenog pristupa ovim zahtevima, njihovom ispunjavanju, valorizaciji i nadzoru, predstavlja suštinsku osnovu ma kog razvoja i standardizacije robnih berzi. Lanac usluga u berzanskom trgovanju predstavlja jedinstveni set krajnjih parametara čijim sagledavanjem se može uspešno i realno odmeriti nivo korisnosti koji je pružen tržišnim učesnicima u trgovanju na robnim berzama, ali i celokupnoj društveno-ekonomskoj zajednici. Takođe, standardizovani i javno proklamovan lanac usluga u berzanskom trgovanju predstavlja i značajan faktor konkurentske prednosti robnih berzi i privlačenja potencijalnih investitora i povećanju broja tržišnih materijala (roba) kojima se njima trguje.

Globalizacija nužno sa sobom povlači internacionalizaciju. Internacionalizacija podrazumeva, između ostalog, i spremnost tržišta i tržišnih učesnika za visokim nivoom standardizacije i harmonizacije, koje u krajnoj instanci treba da dovedu do kreiranja jedinstvenog globalizovanog tržišta. Sa ciljem uspešnog odgovaranja na ove izazove i stvaranja pretpostavki povezivanja tržišta, razvoj koncepta slobodnog protoka kapitala, roba i ljudi predstavlja jedan od osnovnih zadataka kreatora savremenih tržišnih politika. Omogućavajući promet tržišnih materijala bez tehničkih/jezičkih/geografskih barijera može se očekivati potpuna fluidnost kapitala i roba u pravom smislu te reči, na najefikasnijim osnovama iz maksimiziranje korisnosti za sve učesnike u ovim procesima. Da bi se to zaista u praksi i ostvarilo, neophodno je definisati i potom implementirati standarde kvaliteta koji će omogućiti visok stepen harmonizacije trgovanja na različitim tržištima i prevazilaženje njihovih nacionalnih osobenosti (tehnologije trgovanja, jezik, mesto-prostor trgovanja i slično).

Berzanski način trgovanja predstavlja idealnu osnovu za razvoj takvog koncepta, s obzirom da po svojoj prirodi berze predstavljaju visokostandardizovane institucije, koje već imaju značajno mesto u procesima harmonizacije i standardizacije robnih tržišta u pravcu nastanka globalizovanog robnog tržišta. Takođe, virtuelno trgovanje kakvo je prisutno danas na najvećem broju robnih berzi, omogućava potpunu depersonalizaciju tržišnih aktivnosti i prevazilaženje pitanja mesta, jezika i tehnologije trgovanja. Potrebno je samo jasno definisanje standarda i trgovanja kojima će se postići visok nivo usaglašavanja tehnologija trgovanja i razmena tržišnih informacija. Procesi harmonizacije, internacionalizacije, povezivanja robnih tržišta i robnih berzi podrazumevaju i razvoj koncepta tržišnih materijala bez prethodno navedenih barijera. Nužan preduslov razvoja ovog koncepta predstavlja spremnost tržišta, odnosno tržišnih učesnika, da nadnacionalno stave iznad nacionalnog, globalizovano iznad regionalnog, odnosno lokalnog. U praksi se do sada to potvrdilo kao najveći izazov, na čijem prevazilaženju treba raditi u budućnosti, jer se jedino na taj način može ostvariti dalji razvoj i integracija tržišta.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Specifičnost tržišnog trenutka, redefinisane sistema društveno-ekonomskog uređenja, od neoliberalnog ka neoetatističkom, recesione tržišne okolnosti, dinamizam promena okruženja, visoka volatilitnost tržišta, nizak nivo etičnosti i morala na njima, su samo neki od ključnih činilaca koji su uticali na potrebu rekonceptualizacije pristupa uređenju, funkcionisanju i nadzoru nad radom tržišta i tržišnih učesnika. Integrativni procesi,

akcentiranje nadnacionalnog nad nacionalnim kao osnovnom tekovinom globalizacije, postavili su pred kreatore politika zahteve za testiranjem i kvantifikacijom već postojećih međuzavisnosti na tržištima, u pravcu njihove optimizacije i maksimiziranja rezultanti njihovih dejstava. Uvažavajući važnost i aktuelnost tržišnog trenutka, vrlo specifične tržišne okolnosti, autori su uvideli potrebu za analiziranjem, opisivanjem, kvantifikacijom i kvalifikacijom, smeru, prirode i intenziteta međuzavisnosti između procesa sistemskog upravljanja kvalitetom trgovanja na robnim berzama i njihovog razvoja i standardizacije, sa osnovnim ciljem kreiranja odgovarajućih mera i preporuka čijom implementacijom će se omogućiti njihov dalji razvoj i standardizacija u skladu sa aktuelnim tržišnim trendovima i okolnostima. U fokusu autora su bile robne berze razvijenih tržišta i robne berze tržišta zemalja u razvoju (tranziciji) kako bi se mogla napraviti uspešna paralela između bitnih aspekata i aktivnosti odvijanja poslovnih procesa na njima, sagledale i analizirale sličnosti i razlike između njih i iskoristila stečena saznanja u pravcu stvaranja pretpostavki harmonizacije i standardizacije njihovog rada, sa krajnjim ciljem njihove integracije, razvoja i standardizacije. Na taj način, pružen je konkretan odgovor na značajna pitanja izvora, mogućnosti, ciljeva, pravaca politike i strategije razvoja i standardizacije robnih berzi kroz procese upravljanja kvalitetom trgovanja na njima. Testirajući intenzitet korelacije između sistema upravljanja kvalitetom na robnim berzama i njihovog razvoja i standardizacije omogućeno je kreiranje seta instrumenata i mera usmerenih na dalju optimizaciju njihovog poslovanja uz afirmativno uticanje na tržišne tokove i procese.

Pružanjem niza konkretnih, kvantitativnih i kvalitativnih saznanja o prirodi, jačini i smeru veze između procesa upravljanja kvalitetom na robnim berzama i njihovim razvojem i standardizacijom, konačno je u potpunosti demistifikovana priroda te veze i potvrđena teza o značaju sistemskog, konzistentnog pristupa upravljanju kvalitetom na robnim berzama čijom implementacijom se može očekivati njihov dalji razvoj i standardizacija. Poseban doprinos se ogleda u činjenici da je fokus istraživanja bio neuobičajeno širok, obuhvatajući robne berze razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, sa posebnim fokusom na Republiku Srbiju, čime je kreiran inovativan pristup analiziranju povezanosti robnih berzi različitih tržišta i sticanju konkretnih saznanja o mogućnostima korišćenja sistema upravljanja kvalitetom na robnim berzama u funkciji njihovog razvoja i standardizacije.

Praktični doprinos istraživanja leži u činjenici da se njime došlo do konkretnih, u praksi i na konkretnim primerima testiranih saznanja o mogućnosti unapređenja sistema kvaliteta na robnim berzama u pravcu njihovog daljeg razvoja i standardizacije usklađenog sa aktuelnim tržišnim trendovima i okolnostima. Time je omogućeno kreiranje i predlaganje čitavog niza različitih instrumenata i mera čijom implementacijom treba da se

omogućiti dalji razvoj sistema kvaliteta trgovanja na robnim berzama i omogućiti njihovo intenzivno povezivanje, sa ciljem razvoja robnih berzi i robnog tržišta uopšte. Istraživanje teorije i prakse upravljanja kvalitetom na robnim berzama kako tržišno razvijenih, tako i tržištima zemalja u razvoju, omogućilo je formulisanje platforme za kreiranje zaključaka, preporuka, politika i strategija rasta i razvoja robnih berzi, sa posebnim fokusom na Republiku Srbiju. Time je omogućeno da se upravljanje kvalitetom na robnim berzama u Republici Srbiji približi standardima EU i sveta, a što je i jedan od ciljeva ovog istraživanja.

Sveobuhvatnost i celovitost naučnog pristupa u istraživanju je omogućila da se pitanjima upravljanja i implementacije sistema kvaliteta na robnim berzama priđe na celovit, naučno prihvatljiv i usklađen način, uz punu valorizaciju i uvažavanje aktuelnih tržišnih okolnosti. Posebna pažnja u istraživanju je posvećena upravo novim tehnologijama, njihovom mestu, ulozi i značaju u ovim procesima, kao novim pristupima funkcionisanju robnih berzi i robnih tržišta u celosti. Jasno je identifikovano mesto, uloga i značaj sistema upravljanja kvalitetom na robnim berzama u njihovom razvoju i standardizaciji, sa posebnim fokusom na aspekte standardizacije berzanskih postupaka i procedura.

Istraživanjem je potvrđena hipoteza istraživanja da novi pristupi upravljanju kvalitetom na robnim berzama mogu da kreiraju nove i unaprede postojeće mehanizme njihovog funkcionisanja, koji će sledstveno doprineti kreiranju novih pravaca i mogućnosti njihovog razvoja i standardizacije. Shodno prethodno navedenim okolnostima, u istraživanju su sagledani i analizirani mogući načini i putevi upravljanja kvalitetom na robnim berzama, a koji za svoju posledicu imaju kreiranje niza konkretnih mera, mehanizama, procedura i preporuka u oblasti unapređenja trgovanja na robnim berzama, sve sa ciljem njihovog razvoja i standardizacije. Time su pružene realne, naučno zasnovane osnove za dalji razvoj i standardizaciju robnih berzi, koje pre svega treba tražiti u novim pristupima upravljanju kvalitetom trgovanja na njima, na način usmeren ka kreiranju i implementaciji seta mera, mehanizama, procedura i preporuka čijom primenom će se uspešno odgovoriti na izazove okruženja i stvoriti realne pretpostavke razvoja i standardizacije robnih berzi.

U istraživanju se na celovit, jezgrovit, naučno prihvatljiv način, obrađuju i u praksi testiraju sva pitanja od značaja za uspešnost ovog istraživanja. Pojmovni pristup predmetnim temama kao novom paradigmatom upravljanja trgovanjem na robnim berzama, analiziranjem robnih berzi kao specifičnih tržišnih institucija i tržišnih učesnika u svetlu motiva učestvovanja u trgovanju na njima, pa do pitanja standardizacije kao dimenzije razvoja robnih berzi, omogućava se kreiranje niza instrumenata i mera usmerenih u pravcu daljeg razvoja i standardizacije robnih berzi.

Istraživanje je omogućilo da se na sasvim novim osnovama, inovativnim pristupom i načinom analiziranja robnih berzi, dovodeći njihovu evoluciju u direktnu vezu sa procesima standardizacije, prikažu ključni elementi i principi funkcionisanja savremenih tržišnih sistema, posebno pritom stavljajući u fokus robne berze i njihovo mesto, ulogu i značaj u tim procesima. Doprinoseći integrativnim tokovima i procesima, istraživanjem je omogućeno brže uključivanje tržišta Republike Srbije u regionalne i globalne integracije i stvorena je naučna baza za nastanak novog kvantiteta i kvaliteta u oblasti.

Ovakvim pristupom stvorene su realne pretpostavke za nastavak istraživanja u oblasti, pre svega u pravcu dalje implementacije prezentovanih mera i instrumenata, kako bi se u narednom periodu nastavilo sa aktivnostima usmerenim ka stalnoj evoluciji robnih berzi i trgovanja na njima, kao i maksimiziranju vrednosti za tržišne učesnike. U kontekstu Republike Srbije, koja je otpočela pregovore sa Evropskom unijom o pristupanju, u narednom periodu će se posebna pažnja u istraživanju posvetiti daljem formulisanju i optimalnoj implementaciji mera i instrumenata usmerenih na razvoj robnih berzi i robnih tržišta, kao jednog od ključnih nosilaca integrativnih procesa i aktivnosti.

SUMMARY

NEW DEVELOPMENT TRENDS OF COMMODITY EXCHANGES THROUGH "THE PRISM" OF MODERN STANDARDS

The subject of the research is to analyze and to define the place, role and significance of the new concepts of standardisation in function of commodity exchange evolution. The objective of the research is to provide concrete information, tested in practice, about possibilities for improving commodity exchange trading, that is, making conditions for further commodity exchanges evolution, with special focus on conditions and circumstances at the domestic market of the Republic of Serbia. Methodology used in the research comprises methods of analysis, synthesis, explorative and inductive-deductive techniques. The results of the research will be useful both for academic sector for further exploration in the area, and also for policy makers in function of creation and implementation instruments for further commodity exchanges and commodity exchange trading development.

Keywords: commodity exchanges, standards, efficiency, market.

LITERATURA:

1. Amihud, Y., Mendelson, H., „Dealership Market: Market Making With Inventory”, *Journal of Financial Economics*, 1980.
2. Anđelić, G., Đaković, V., „Financial Market Co-Movement Between Transition Economies: A Case Study of Serbia, Hungary, Croatia and Slovenia”, *Acta Polytechnica Hungarica, Journal of Applied Sciences*, Budapest, Hungary, vol. 9, no. 3, 2012, pp. 115–134.
3. Anđelić, G., Ivanić, V., Đaković, V., „The impact of the EU accession process to the organizational culture of the companies operating in the transition countries”, *Proceedings of Rijeka Faculty of Economics, Journal of Economics and Business*, vol. 30, no. 2, 2012, pp. 295–319.
4. Anđelić, G., „Novi trendovi u berzanskom trgovanju putem interneta”, *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, br. 6, 2001. str. 187–192.
5. Anđelić, G., Đaković, V., „South-East European Regional Financial Market as a Core Condition for Regional Development”; *Proceedings of the 5th International Conference for Entrepreneurship, Innovation and Regional Development – ICEIRD 2012*, ICEIRD 2012 Theme: Regional Development for Unleashing Growth Throughout Southeastern Europe, Sofia, 1–2 June 2012, Sofia University, Sofia, Bulgaria, 2012, pp. 60–67.
6. Anđelić, G., „Finansijsko tržište u uslovima ekonomske krize: studija slučaja Republika Srbija”, *Zbornik Univerziteta EDUKONS za društvene nauke*, Knjiga 3, Treći naučni skup Univerziteta EDUKONS „Drugi talas ekonomske krize – posledice na privredu regiona i moguća rešenja”, Sremska Kamenica, 24–25. maj, 2012, str. 81–90.
7. Boys, K. A., Grant, J. H., „ISO 14000 Standards: Voluntary Environmental Governance as a Trade Facilitation Strategy?”, *AAEA, CAES & WAEA Joint Annual Meeting Denver*, Colorado, 2010.
8. Britvić, J., „Moderni sustavi upravljanja u organizacijama”, *Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta*, vol. 2, no. 1, 2011, str. 72–80.
9. Carrier, J. G., „Gifts and Commodities: Exchange and Western Capitalism Since 1700”, Routledge, 2013.
10. Chordia, T., Roll, R., Subrahmanyam, A., „Recent trends in trading activity and market quality”, *Journal of Financial Economics*, vol. 101, issue 2, 2011, pp. 243–263.
11. Ćuzović, S., „Marketing menadžment kvaliteta u trgovini u funkciji zaštite potrošača”, *Ekonomске teme*, br. 1, Niš, 2007, str. 247–257.
12. Ćuzović, S., Sokolov, S., „Total quality management in trade”, VI International Scientific and Practical Conference „Transition economies in the process of globalization”, University of Russia, Moscow, 2007, str. 168–175.

13. Ćuzović, S., „Donošenje nacionalne strategije kvaliteta-preduslov za otvaranje vrata tržišta EU”, *Savez ekonomista Srbije – Kopaonik biznis forum 2006*, 2006, str. 471–484.
14. Ćuzović, S., Sokolov, S., „Quality strategy-as the element of management and marketing joining the European Union”, (ISO 9000, ISO 14000, CE-sign, HACCP), *3rd International Conference of Asecu*, D.A. Tsenov Academy of Economics Svishtoy, 11–14. maj 2006.
15. Ćuzović, S., Vuković, F., „Strategija razvoja elektronske trgovine – poslovna izvrsnost menadžmenta u novom milenijumu”, *Kvalitet*, 2006, br. 11–12, str. 56–66.
16. Ćuzović, S., „Elektronska trgovina i pristup Evropskoj uniji”, *Ekonomaska politika*, 2005, br. 2765, str. 28–33.
17. Ćuzović, S., „Harmonizacija nacionalnog sistema kvaliteta sa svetskim i evropskim tržištem”, *Ekonomske teme*, 2004, br. 4, str. 67–75.
18. Ćuzović, S., „Strategija unapređenja kvaliteta u trgovini Srbije i proces harmonizacije sa EU”, *Kvalitet*, 2004, br. 3–4, str. 98–105.
19. Jaroslav, D., Petrovicova, Janka Taborecka, Cuzovic S., Rajic, T., „An empirical examination of the relationships between service quality, satisfaction and behavioral intentions in higher educations setting”, *Serbian Journal of Management*, vol. 7, issue 2, 2012, pp. 203–218.
20. Ćuzović, S., Sokolov, S., „Unapređenje kvaliteta elektronske usluge u funkciji satisfakcije potrošača”, *Economic themes*, vol. 47, issue 2, 2009, str. 43–58.
21. Ćuzović, S., Sokolov-Mladenović, S., „Marketinška dimenzija internacionalnih trgovinskih kompanija s posebnim osvrtom na tržište Srbije”, *Economic themes*, vol. 50, issue 4, 2012, pp. 571–597.
22. Ćuzović, S., Ćuzović, Đ., „Quality management system in trade – marketing internationalisation of relations with customers”, *Poslovna izvrsnost: znanstveni časopis za promicanje kulture kvalitete i poslovne izvrsnosti*, vol. 6, no. 1, 2012, str. 85–95.
23. Ćuzović, S., Ćuzović, Đ., „Strategija unapređenja kvaliteta u trgovini Srbije i proces harmonizacije sa Evropskom unijom”, *Kvalitet*, vol. 14, br. 3–4, 2004, str. 25–28.
24. Ćuzović, S., Sokolov-Mladenović, S., „Socio-economic framework for trade internationalization on the Serbian market”, *Montenegrin Journal of Economics*, vol. 8, no. 4, 2012, pp. 79–94.
25. De George T. Richard, „Business Ethics”, Macmillan Publishing Company, New York, 2001.
26. Divecha, A.B., Drach, J., Stefek, D., „Emerging Markets: A Quantitive Perspective”, *The Journal of Portfolio Management*, vol. 19, no. 1, 1992.
27. Dwyer, A., Gardner, G., Williams, T., „Global Commodity Markets-Price Volatility and Financialisation”, *RBA Bulletin*, 2011.

28. Fotopoulos, C. V., Evangelos L. P., Fotis, K. V., „Investigating total quality management practices inter-relationships in ISO 9001:2000 certified organisations”, *Total Quality Management & Business Excellence*, vol. 21, issue 5, 2010, pp. 503–515.
29. Karapetrović, S., Casadesus, M., Saizarbitoria, I. H., „What happened to the ISO 9000 lustre? An eight-year study”, *Total Quality Management & Business Excellence*, vol. 21, issue 3, 2010, pp. 245–267.
30. Kim, D-Y, Kumar, V., Kumar, U., „A performance realization framework for implementing ISO 9000”, *International Journal of Quality & Reliability Management*, vol. 28, issue 4, 2011.
31. Laudon, K. C., Laudon, J. P., „Essentials of management information systems”, 2011.
32. Mortimore, S., Wallace, C., „HACCP: A practical approach”, Springer, 2013.
33. Self, B., Roche, G., „Customer satisfaction measurement for ISO 9000:2000”, Routledge, 2012.
34. Sokolov-Mladenović, S., Ćuzović, Đ., Ćuzović, S., „A new approach of the European union internationalization of the quality system”, *TTEM-Technics Technologies Education Management*, vol. 6, issue 2, 2001, pp. 415–422.
35. Stair, R., Reynolds, G., „Principles of Information Systems”, CENGAGE Learning, 2011.
36. Šuman, S., Kovačević, A., Davidović, V., „Norme kvaliteta – još uvek neiskorišten potencijal”, *Zbornik Veleučilišta u Rijeci*, vol. 1, no. 1, 2013, pp. 291–306.
37. Thompson, P. B., „There’s an App for That”: Technical Standards and Commodification by Technological Means”, *Philosophy & Technology*, vol. 25, issue 1, 2012, pp. 87–103.
38. Wilcox, J. W., „Global Investing in Emerging Markets”, *Financial Analysts Journal*, 1992.
39. Zeng, S. X., Xie, X. M., Tam, C. M., Shen, L. Y., „An empirical examination of benefits from implementing integrated management systems (IMS)”, *Total Quality Management & Business Excellence*, vol. 22, issue 2, 2011, pp. 173–186.

Ovaj rad je primljen **31.01.2017.**, a na sastanku redakcije časopisa prihvaćen za štampu **09.03.2017.** godine.